

İLSAM Akademi Dergisi

Journal of ILSAM Academy

ISSN 2757-9212

Ebû Hanîfe ve Öğrencisi Olan Diğer Hanefî İmamların Türk Coğrafyasından Olan Öğrencileri

Students of Abu Hanifa and Other Hanafi Imams Who Were His Students from the Turkish Region

ÖZ

Türkler Müslüman olmadan önce de hukuk, ahlâk ve adalete dayalı bir hayat sürmekteydiler. O dönemdeki toplumlar incelendiğinde onlar kadar hukuka dayalı yaşam ve yönetim tarzı benimsemiş başka bir toplum bulunamaz. Türklerin İslâmlaşmasından sonra da hukuk ve adalet alanında pek çok Türk alimin yetiştiği görülmektedir. İslâm hukukunun Türklerin elinde gelişmesinde Türklerin İslâm öncesi dönemdeki hukuk ve adalet anlayışlarının etkisi büyüktür. Bu dönemde Türklerde gelişmiş bir kamu hukuku, medeni hukuk ve ceza hukuku olduğu görülmektedir. X. asırda ortaya çıkan ilk Müslüman Türk devletlerinin, gelişmiş bir hukuk ve adalet anlayışlarına sahip devletler olması tesadüf değildir. Öte yandan VII. asrın sonlarından itibaren pek çok Türk'ün Abbasi Devleti yönetimindeki İslâm coğrafyasında askerlik gibi sebeplerle bulunduğu ve bunlardan bir kısmının İslâmi ilimlerle de uğraştığı, bilhassa fıkıh alanında öne çıkan alimler olduğu görülmektedir. Bu çalışmada Tümevarım yöntemi çerçevesinde İslâm öncesinde Türklerde hukuk ve ilk Müslüman Türk devletlerinin tanıtımı kısaca yapıldıktan sonra Küfe-Bağdat Hanefiliğinin bilimsel birikimini Türk coğrafyasına aktaran alimler ve hayatları hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hanîfe, İslâm Öncesi Türkler, Hanefî Mezhebi, İlk Müslüman Türk Hukukçuları, İslâm Hukuku

ABSTRACT

Before the Turks embraced İslâm, they led lives grounded in law, ethics, and justice. An examination of the societies of that era reveals that no other community adopted a lifestyle and governance model as reliant on law as the Turks did. Following their Islamization, many scholars emerged from the Turkish community who contributed significantly to the fields of law and justice. The understanding of law and justice that the Turks held prior to İslâm played a

Ali DUMAN

Prof. Dr.,
İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam
Hukuku Anabilim Dalı
Malatya/Türkiye,
ali.duman@inonu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7836-9383.

Cilt/ Issue: 4/2, 171-201

Geliş Tarihi: 21.08.2024

Kabul Tarihi: 16.09.2024

Atf: Duman, Ali. "Ebû Hanîfe ve Öğrencisi Olan Diğer Hanefî İmamların Türk Coğrafyasından Olan Öğrencileri". *İLSAM Akademi Dergisi* 4/2 (Ekim 2024), 171-201.

Dipnot: Ali Duman, "Ebû Hanîfe ve Öğrencisi Olan Diğer Hanefî İmamların Türk Coğrafyasından Olan Öğrencileri", *İLSAM Akademi Dergisi* 4/2 (Ekim 2024), Sayfa.

crucial role in the development of Islamic jurisprudence in their hands. During this period, it is evident that the Turks had a sophisticated system of public law, civil law, and criminal law. It is no coincidence that the first Muslim Turkish states, which emerged in the 10th century, possessed advanced concepts of law and justice. Furthermore, from the late seventh century onwards, many Turks were present in the Islamic territories governed by the Abbasid State for various reasons, including military service; among them were individuals who engaged with Islamic sciences, particularly notable scholars in the field of jurisprudence. This study will briefly introduce the legal framework of the Turks before İslâm and the first Muslim Turkish states within the context of a deductive approach. Subsequently, it will provide information about scholars who transferred the scientific heritage of Kufa-Baghdad Hanafi jurisprudence to the Turkish geography and their lives.

Keywords: Abu Khanifa, Islamization of The Turks, Khanafi School of Thought, First Müslim Turkish Jurisprudent, Islamic Law

EXTENDED ABSTRACT

This study comprehensively examines the impact of the understanding of law and justice among Turks during the pre-Islamic period on the adoption and development of Islamic law by the Turkish people. The historical background of the Turks is notable for their possession of a deep-rooted legal tradition. In the pre-Islamic era, the concepts of law, morality, and justice among Turkish communities were shaped around an understanding of law known as "töre," or customary law. During these times, social norms and traditions played a crucial role in maintaining social order among the Turks. For instance, in the ancient Turkish legal system, the rights and responsibilities of individuals were defined within specific rules, which were typically transmitted orally from generation to generation.

The section of the article titled "Law Among Pre-Islamic Turks" addresses the understanding of law among Turks during the pre-Islamic period. It emphasizes that the social and political order of the Turks during this time was based on legal principles and highlights the absence of any other society in the world with a similarly developed legal system. The article also touches upon the concepts of morality and justice among Turks prior to İslâm. Pre-Islamic Turks established various legal regulations in fundamental areas of law, including public law, criminal law, and family law. It is noted that the family held significant

importance in pre-Islamic Turkish society, with legal regulations predominantly focusing on this aspect. In particular, it is emphasized that among the Yakuts, the family was considered the smallest unit, and the crucial role of men within the family was highlighted. The article further discusses family-related issues such as marriage, divorce, and inheritance.

The section of the article titled "The First Muslim Turkish States" focuses on the activities related to Islamic law and codification following the Turks' introduction to İslâm. It notes that after converting to İslâm, the Turks gained a more significant voice in the realm of Islamic law, becoming both its custodians and practitioners. Additionally, the article provides information about the early Muslim Turkish states, including the Tulunids, İkhshidids, İtil/Volga Bulgar state, Karakhanids, Ghaznavids, Seljuks, Khwarezmshahs, and Atabeyliks. It mentions prominent Turkish Islamic jurists associated with these states, particularly highlighting the Karakhanids for their contributions to Islamic law. The article expresses that with the Turkic conversion to İslâm, significant developments occurred within Islamic law, and many Turkish scholars emerged in this field. Furthermore, it emphasizes that the pre-Islamic legal understandings of Turks played a crucial role in the development of Islamic law within Turkish territories. The advanced state of legal and justice matters in the first Muslim Turkish states is not coincidental but rather a continuation of this ancient tradition.

In the subsequent sections of the study, the focus is on how the Muslim Turkish states that emerged in the 10th century distinguished themselves in the field of Islamic jurisprudence, particularly in connection with their developed legal systems under Abbasid rule. It examines how the Turks contributed to the transmission of the Hanafi school of thought from Kufa and Baghdad to Turkish territories during this period. The lives and scholarly legacies of prominent Turkish scholars who emerged in this context will be discussed, and a comparative analysis of pre-Islamic and post-Islamic Turkish legal systems will be conducted using an inductive approach. With the acceptance of İslâm, efforts began to integrate Islamic law (Sharia) with traditional legal understandings. This process left a profound impact on Turkish society, laying the groundwork for the establishment of a new legal system. Islamic law provided a more systematic and codified approach to justice, marking an important phase in the evolution of the legal structure within Turkish society. While adopting Islamic law, the Turks did not disregard their traditional values; rather, they sought to establish a balance between these two legal systems.

The section of the article titled "Turkish Geography in the 7th–8th Centuries" focuses on the vastness of the territory inhabited by Turks prior to the Islamic period and their significance within that geography. It is stated that Turks,

residing in a broad region of Central Asia, held an important position among Islamic jurists. The article emphasizes that the early Muslim Turkish jurists carried the Islamic knowledge they acquired from their regions of birth into Turkish territories. Furthermore, it highlights that the Turks, who lived across such an extensive area, already possessed a highly developed legal system before the advent of İslâm.

The section of the article titled "Students from Turkish Geography Who Studied Under Hanafi Imams" introduces several prominent scholars whose names are recognized worldwide, such as Mukatil bin Hayyan al-Belhi, Abu Mansur al-Maturidi, and al-Hakim al-Shahid al-Mervazi. It also highlights lesser-known scholars like Muhammad bin Abdullah al-Tirmidhi, Fazl bin Shazan al-Bukhari, Ismail bin Abdullah al-Jazari, Musa b. Ismail al-Bukhari, Ali bin Hammad al-Mawsili, Khalil bin Ahmad al-Tabari, and Muhammad bin Musa al Khwarizmi.

The study provides information about twenty-three scholars whose dates of death can be identified and who directly studied under Abu Hanifa and his students. It also discusses the lives of Imam Maturidi and Hakim Shahid al-Mervazi, who played significant roles in the Islamization of the Turks and the transmission of the foundational sources of Hanafi jurisprudence to the Fergana region. Additionally, the names of another twenty-three scholars, for whom death dates could not be determined and about whom insufficient information exists, are also mentioned.

The study thoroughly examines the understanding of law among Turks throughout historical processes and how these understandings interacted with İslâm. The justice concepts and moral values adopted by Turks during the pre-Islamic period gained a new dimension with the acceptance of İslâm, leading to significant changes at both individual and societal levels. The legal system developed by the Turks in a historical context is not limited to the past; it continues to exert influence in contemporary times. Therefore, understanding Turkish legal history requires consideration of both pre-Islamic and post-Islamic periods. This study aims to enhance the comprehension of the rich legal heritage of the Turks.

GİRİŞ

Herhangi bir toplumda hukuktan bahsedebilmek için orada öncelikle hukuku uygulayabilecek siyasal bir otoritenin bulunması zorunluluğu vardır. Çünkü hukuk olması gerekeni emreder, fakat her zaman *olması gereken* ile *olan* birbirleriyle örtüşmeyebilir. Toplumunu oluşturan fertler ve çeşitli toplum kesimlerinin birbirleriyle ilişkilerinde menfaat çatışmaları söz konusu olabilir. İnsanlar ve farklı toplum kesimleri hukuku kendi menfaatleri doğrultusunda evirip çevirmek isteyebilirler. Bu durumda hukukun uygulanması ve hayata geçirilmesi için fertlerden ve çeşitli toplum kesimlerinden bağımsız devlet otoritesi bulunması gerekir. Fakat bu noktada karşılaşılabilecek olumsuz durumlardan biri, devlet otoritesini kullananların bu otoriteyi kendi çıkarları adına kullanabilmeleri riskidir. Yine de devlet ile hukuk ilişkisi birbirini gerektiren zorunlu bir ilişkidir. Bu yüzden Eski Türklerde hukuktan bahsederken zorunlu olarak Türklerin kurmuş olduğu devletlere ve bu devletlerin ortaya koymuş olduğu hukuki uygulamalara bakılması zorunluluğu vardır. Eski Türkler söz konusu olduğunda genel olarak Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar olmak üzere üç büyük Türk devletinin siyasi ve hukuki yapılanması incelenmektedir. Genel olarak Eski Türklerde incelenen hukuki konular Türk devletlerinin yapısı ve işleyişi, ceza hukuku, aile hukuku, miras hukuku, eşya ve borçlar hukuku olmaktadır.

Türklerin İslâm hukukuna katkıları söz konusu olduğunda İslâm'ın yayılma döneminde İslâm'a giren ilk Türk devletlerinden, bugün mevcut Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne kadar, dünyadaki bütün Türk boylarının kurmuş olduğu devletlerin İslâm hukuku uygulamalarının incelenmesi gerekir. Ancak bu inceleme çok geniş bir zaman dilimini ve çok büyük bir coğrafyayı içermektedir.

Bu çalışmamızda Türklerin İslâmlaşması sürecinde ortaya çıkan Müslüman Türk devletleri ve bu devletlerin mensubu olan bazı İslâm alimlerinin ve çalışmalarının tanıtılması konusunu başka çalışmalara erteleyerek; Türk Milletinin genel olarak İslâmlaşması öncesi müslüman olup, İslâm'ın Türk Milletine ulaştırılmasında katkı sağlayan alimleri incelemeyi amaçlamaktayız. Bu yüzden çalışmamızı İmam-ı Azam Ebû Hanîfe ve onun başta gelen öğrencileri İmam Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve İmam Züfer'e öğrencilik yapmış Türk coğrafyasından gelen alimlerle sınırlandırmayı uygun gördük.

1. İSLÂM ÖNCESİ TÜRKLERDE HUKUK

İslâm öncesi Türklerde hukuk denildiğinde dile getirilecek konuların tamamının bütün Türk devletleri, boyları ve soyları için geçerli olduğunu söylememiz mümkün değildir. Bundan dolayı çoğu durumda genellemeler yapmak zorunda kalacağız. Bu nedenle, genel olarak bütün Türk boy ve soylarında hâkim olmasa da, çoğunluğunda yer alan hukuki anlayış ve düzenlemeleri tespit etmeye

çalışacağız.

İslâmiyet öncesi Türklerde hukuk ve adalet anlayışı, toplumsal düzenin sağlanması ve bireylerin haklarının korunması açısından önemli bir yere sahiptir. Bu dönemde bazı Türk toplulukları göçebe hayat tarzına sahip olsa da, genel olarak Türk topluluklarının sistemli bir hukuk anlayışına sahip oldukları görülmektedir. Bilhassa bazı batılı Türkologlar, Türkleri aşağılamak adına göçebe bir kavim olduklarını ve ilkelikten kurtulamadıklarını iddia etmektedirler. Halbuki bu tam anlamıyla doğru bir iddia değildir. Bir toplumun göçebe olması onun ilkel bir toplum olması anlamına gelmez. Batılı Türkologların yapmış olduğu araştırmalarda dağınık vaziyette bulunan Türk toplumsal hayatı ve hukuki hayatına ilişkin veriler esas alınsa bile, Türk toplumunun ilkel sayılamayacak bir hukuki gelişim içinde olduğunu söylemek mümkündür. Zira eski Türkler göçebe hayatının gerektirdiği teşkilatçılık, devletçilik kabiliyetleri ve sonuç olarak da kamu hukukunda gösterdikleri gelişme bakımından diğer toplumlardan üstündür. Nitekim bazı Türk toplulukları imparatorluk haline gelmiş ve bunların kamuya ilişkin uygulamaları tam bir kamu hukuku alanı düzenlemesi niteliğini göstermiştir. Buna göre böylesine büyük devletler kurabilmek bir kamu hukukunun varlığını zorunlu kıldığı gibi, teşkilatçılığı, teşkilatlardaki işleyişlerin, mesela rütbe farklarının, ast-üst ilişkisinin vs. kanunen düzenlenmesini de gerektirmektedir. Nitekim Hunlarda gördüğümüz sağ ve sol memuriyet yapılanmasını sonraki dönem Harzemşahlarda, Memlûklülerde, Safevilerde ve Akkoyunlularda da görürüz. Aslında İslâm öncesi Türklerde gördüğümüz unvan ve rütbelerin İslâm sonrası Karahanlılar, Artuklular ve Selçuklular gibi devletlerde de bulunması kamu hukuku alanında eski, köklü geleneklerin devam ettirildiğinin bir göstergesidir.¹ Bütün bu veriler dikkate alındığında Türkler İslâm dairesine girdikleri zaman eski ve kuvvetli bir hukuk kültürüne zaten sahip olduklarını söyleyebiliriz.²

Türklerde hukuk, toplumun sosyal yapısını ve değerlerini yansıtan katı normlar içeren ve genellikle *töre hukuku* olarak bilinen geleneksel kurallar çerçevesinde şekillenmiştir. İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde ceza hukuku, kişisel ölçme durumundan, kamu intikamına geçiş yapmış, suçlunun cezasını verme görevi devlete intikal etmiştir. Yani, cezayı suçtan zarar gören birey değil, devlet belirleyip uygulamaktadır. Bu uygulamanın hukukun üstünlüğü düşüncesine

1 M. Fuad Köprülü, "Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri - İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?", *II. Türk Tarih Kongresi İstanbul: 20-25 Eylül 1937 Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 390-392; Ömer Lütfi Barkan, "Türk Hukuk Tarihine Giriş I", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 14 (1986), 10; Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet* (İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1980), 30.

2 Köprülü, "Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri", 396, 403-404.

giden bir yol olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Ayrıca bu durum, adaletin sağlanmasında devletin rolünü vurgulamaktadır.³ Türk devletleri, adaletin sağlanmasına büyük önem vermişlerdir. Adaletin sağlanması için adaleti tesis edecek kurumlar oluşturulmuş ve bu kurumlarda yargı görevini ifa edebilecek kişiler görevlendirilmiştir. Bu yargı görevlileri, toplumda adaletin sağlanmasında son derece önemli bir rol yerine getirmişlerdir.⁴

Eski Türklerin adalet anlayışında Gök Tanrı inancının da etkili olabileceği söylenmelidir. Gök Tanrı inancına göre kâinatın bir düzen gözetilerek yaratılmış olması, devletin yukarıdan aşağıya bir biçimde şekillenmesine yol açmış olabilir.⁵ Türk kültüründe hükümlerlik yetkileri töreyle sınırlandırılırken, hükümlerliğin meşruiyeti tamamen adaletle hükmetmeye bağlanmaktaydı. Türklerde adalet ise, yasaların doğru ve herhangi bir zümre veya sınıf farkı gözetmeksizin tarafsız olarak uygulanmasıydı. Adaletin ve hukukun mutlaklığına inanan Türk devletleri hükümdarları adaletle büyük önem vermişlerdir. Adaletin devletten önce geldiğini ifade etmişlerdir (Yasa her şeyin üzerindedir/hukuk devleti ilkesi).⁶

İslâm öncesi Türklerde adalet anlayışı ve özellikle hakanın yasaları doğru, tarafsız ve kimseye ayrıcalık göstermeden uygulaması, Eski Türklerin adaletle dayalı bir hukuk anlayışına sahip olduklarını göstermektedir. Eski Türklerde hukuk yazılı olmamakla birlikte, adalet bilincini benimseyip içselleştiren halk da devlet yöneticileri de töreye uyma zorunluluğundaydılar. Hakan töreye uygun olarak devleti yönetmek zorundaydı.

Töre, mahkemeler tarafından yargılama yapılmasını ve yargı kararlarının hiçbir şarta bakılmaksızın uygulanmasını gerektirir. Ayrıca, töreye aykırı davranışlarda bulunan hakanların tahttan indirilebileceği, hatta idam edilebileceği yine törede sabittir. Bu durumun, eski Türklerin kanun ve idarelerinin töreye uygunluğunun yargısal denetiminin yapıldığını gösterdiği vurgulanmaktadır.⁷ Bu bilgiler bize eski Türklerde hukuk devleti anlayışının mevcut olduğunu söyleme imkanı vermektedir. Türklerin kurdukları ilk devletlerden itibaren hukuk devleti anlayışı var olmuş, bu anlayışları İslâmiyet'i kabul etmelerinden sonra devam etmiştir.⁸

3 Barkan, "Türk Hukuk Tarihine Giriş I", 15; Ali Altunbaş, "İslamiyet Öncesi Türklerde Hukuk", *Hasan Kalyoncu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/23 (2022), 16, 24, 30.

4 Altunbaş, "İslamiyet Öncesi Türklerde Hukuk", 23.

5 Yunus Kaplan, "Osmanlı'da Adalet Mefhumunun Kökenleri", *İslami Araştırmalar Dergisi* 31/1 (2020), 146.

6 Altunbaş, "İslamiyet Öncesi Türklerde Hukuk", 29.

7 Ali Kuyaksil - Ali Altunbaş, "Türklerde Hukuk Devleti Anlayışının Tarihsel Gelişimi", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/19 (2012), 26.

8 Kuyaksil - Altunbaş, "Türklerde Hukuk Devleti Anlayışının Tarihsel Gelişimi", 16, 27.

İslâm öncesi Türk hukuku incelemelerinde kamu hukuku ayrı bir öneme sahiptir. Türk devletlerinin siyasi yapısı Hakan, kurultay, vezirler ve töre şeklinde tezahür etmektedir. Eski Türklerde Kağan ya da Hakan denilen devlet başkanları genellikle yönetici soyuna mensup bir aileden gelirdi. Hükümdarın çocukları, yakın akrabaları yönetim için en güçlü adaylar kabul edilirdi. Burada yönetim tecrübesi olan bir aileye mensup şahsın seçilmesiyle gözetilen maksat devletin sürekliliği ve istikrarının sağlanmasıydı. Ancak Kağan ya da Hakan seçilebilmek için sadece soy bağı yeterli değildi. Aynı zamanda liderlik yetenekleri ve toplumun güvenini kazanmak daha son derece önemliydi.⁹

İslâm öncesi Türklerde hukuk devleti anlayışının göstergelerinden biri de ceza hukuku alanıdır. Bilhassa suçun şahsiliği prensibinin kabul edilmesi ve ayrıca suçlunun cezalandırılmasının devlet tarafından gerçekleştirilmesi ilkeleri, hukukun üstünlüğü anlayışına benzer bir anlayışın eski Türklerde bulunduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır. Ancak kimi zaman cezanın, suçun faili yerine failin yakınlarına uygulandığına da şahit olunmaktadır. Bu durumun hukukun tamamen şahsileşmediğini göstermekte olduğu söylenebilir.¹⁰ Eski Türklerde kan davalarına izin verilmemesi ve insanlar arasında kan davasına zemin hazırlayacak durumların farklı şekillerde çözülmesi;¹¹ cinayet, başkasının karısıyla cinsel münasebet, bağlı atı çalmak gibi suçları işleyenlerin yargılanarak asılması; bedene zarar veren yani müessir fiil işleyenlerin karşılığıyla (kıyas) cezalandırılması, hırsızlık yapanın çaldığı malın değerinin on misliyle ödemedede bulunması gibi cezalandırmalar ceza hukuku alanında Türklerin hukukun üstünlüğü düşüncesine sahip olduklarını gösteren başka unsurlar olarak değerlendirilebilir.¹²

Eski Türklerde hukuk konusunda veriler elde edilebilen diğer hukuk alanlarından bazıları da adli ve yargılama hukuku, medeni hukukun kolları olan aile hukukuna ilişkin evlenme, kalın, boşanma, evlat edinme, borçlar, eşya ticaret hukuku, miras ve borçlar hukukudur. Bilhassa Uygurların kiralama, evlat edinme, azad etme gibi sözleşmeler yaptıkları, vergi senetleri düzenledikleri yakın zamanda elde edilen belgelerden anlaşılmaktadır, ki bütün bunların hepsi eşya, ticaret, borçlar hukuku alanlarında düzenlemeyi gerektiren sahalardır.¹³

İslâm öncesi Türklerde hukuktan bahsedilecekse öncelikle devletin temelini oluşturan aileden ve aileye ilişkin hukuki düzenlemelerden bahsedilmesi gerekir.

9 Adem Uslu, “Türklerde Devlet Yönetimi”, *Türk Ekini* 3 (01 Eylül 2019), 6-7, 10-11.

10 Altunbaş, “İslamiyet Öncesi Türklerde Hukuk”, 19-22, 29-30.

11 Esra Yakut, “Eski Türklerde Hukuk”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/3 (2002), 408.

12 Barkan, “Türk Hukuk Tarihine Giriş I”, 15.

13 Barkan, “Türk Hukuk Tarihine Giriş I”, 17.

Arsal'ın aktardığına göre içtimai ve hukuki müesseseler bakımından ilk öne çıkan Türk toplumu Sakalar, diğer ismiyle Yakutlardır. Yakutlarda toplumun en küçük birimi ailedir ve aile babaerkidir. Yakutlarda aile esas olduğuna göre hukuki bakımdan öne çıkan temel unsur medeni hukuk ve özellikle de aile hukuku olarak tezahür etmektedir. Zaten Yakutlarda evlenmek sosyal bir görev kabul edildiği için bekarlık ayıp sayılırdı.¹⁴ Aile ve evliliğin öne çıkması doğal olarak medeni hukukun da öne çıktığını söylememizi mümkün kılmaktadır. Bu çerçevede evlilik ve evliliğe ilişkin (kalın/çeyiz, doğum, boşanma, miras, mülkiyet vs.) konuların eski Türklerdeki hukuki düzenleme alanlarından birini oluşturduğunu söylememiz mümkündür.¹⁵

İslâm öncesi Türklerde aileye çok büyük önem verilmesi, evlilik kurumunun ne kadar büyük bir değer taşıdığını göstermektedir. Zina ve ırza tecavüz gibi cinsel suçların çok ağır suçlar olarak kabul edilmesine ve aynı derecede ağır bir biçimde cezalandırılmasına yol açması aileye verilen önemin bir yansıması olmaktadır.¹⁶

Bizim amacımız İslâm öncesi Türklerde hukuka ilişkin bütün durumları incelemek ve ortaya koymak olmadığı için bunların teferruatına girmekten sarfı nazar ediyoruz. Ancak Türklerin İslâm hukukuna hizmetlerinden bahsedeceksek; bunun Türk toplumunun hukuki anlayışı ile irtibatlı olarak ele alınması veya Türk toplumunun hukuk ve adalet anlayışının İslâmlaşma sürecinden sonraki durumuyla birlikte değerlendirilmesi gerekecektir ya da şöyle ifade edebiliriz: İslâm'a girdikten sonra Türklerin çok önemli hukuk alimleri yetiştirmesinin geri planında yatan temel mantık, Türk devletlerinin ve devleti oluşturan Türk topluluklarının zihnindeki ve gönlündeki yerleşik düzen/nizam, hukuk ve adalet anlayışları ile İslâm'ın hukuk ve adalet anlayışının örtüşmesi olmalıdır.

2. İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ

İslâm öncesi Türk devlet ve topluluklarında hukuk konusunda bazı genel bilgileri aktardık. İslâm öncesi Türkler genellikle göçebe hayatı yaşamalarına rağmen kamu hukuku, ceza hukuku, aile hukuku başta olmak üzere hukukun temel alanlarında bir takım kanuni denilebilecek düzenlemeler ortaya koyabilmişlerdir. Müslüman olduktan sonra Türklerin İslâm hukuku alanında daha söz sahibi olduklarını hatta İslâm hukukunun sahibi ve uygulayıcısı haline geldiklerini

14 Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, 1947), 143.

15 Arsal, Yakutların ardından Altay Türklerinde ve Kazak-Kırgızlar'da bu örf'e dayalı düzenlemeleri incelemiştir. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, 145 vd.

16 Altunbaş, "İslamiyet Öncesi Türklerde Hukuk", 28.

görüyoruz.¹⁷ O yüzden Türkler arasında İslâm hukuku alanında büyük şahsiyetler ve onlara ait büyük eserler ortaya çıkmıştır.

Müslüman olan Türk devletlerinde sadece fıkha/İslâm hukukuna bağlı kalınmakla yetinilmemiş, çok geniş bir çerçevede özellikle kamu hukuku alanında her zaman kanunlaştırma/yasama faaliyetleri görülmüştür.¹⁸

Bilindiği gibi Türkler ilk defa Talas Savaşında Araplarla karşılaşmışlar ve İslâm ile tanışmaları ilk defa bu dönemde olmuştur. İlk Müslüman Türk devletleri denildiğinde üzerinde ittifak edilmiş bir liste olmamakla birlikte konunun uzmanları şu şekilde bir sıralama vermektedirler: İlk sırada Mısır'da kurulan Türk devletleri: Tolunoğulları, İhşidiler; Bunların ardından İtil/Volga Bulgar devleti, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar, Atabeylikler. Çeşitli tarih kitaplarında bu Müslüman Türk devletlerinin coğrafi mekanları, Müslüman oluş şekilleri ve tarihleri uzun uzadıya anlatılmaktadır. Bizim konumuzun dışında kaldığı için biz bu teferruata girmeden, bu devletlere mensup olarak yaşamış büyük Türk İslâm hukukçularından bazılarını ve eserlerini tanıtmakla yetineceğiz.

Elbette ilk Müslüman Türk devletleri içerisinde en fazla İslâm hukuku alimi yetiştirmiş olanı Karahanlılardır. Fakat ilk Müslüman Türk devletlerine mensup bütün âlimlerini ve eserlerini vermek bu çalışmanın boyutlarını aşmaktadır. Ayrıca ilk Müslüman Türk devletlerinde yetişmiş İslâm hukuku alimlerinden önce de müslüman olmuş, fıkıh eğitimi almış pek çok alim mevcuttur. İlk Müslüman Türk devletleri zamanındaki alimlerden önce Türklerin İslâmlaşmasında ve İslâm hukukunun Türkler arasında girmesinde rol oynayan bu alimlerin bilinmesi gerekliliği vardır. Bu nedenle biz İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'ye ve onun önde gelen talebelerine öğrencilik etmiş alimleri tanıtmaya çalışacağız.

3. EBÛ HANÎFE VE DİĞER HANEFİ İMAMLARIN TÜRK COĞRAF-YASINDAN ÖĞRENCİLERİ

3.1. H. VII-VII. Asırlarda Türk Coğrafyası

İlk Müslüman Türk hukukçuları ve eserlerini tanıtmaya geçmeden önce İslâm'ın doğduğu h. I. asır ile III. asrın başlangıcına kadar olan süreçte Türklerin yaşadıkları coğrafyalar üzerinde durmak faydalı olacaktır. Çünkü ilk Müslüman Türk hukukçuları bu coğrafyalardan çıkmıştır ve onlar İslâm toplumunun ilim merkezleri olan Medine, Kûfe, Basra, Bağdat ve Şam gibi bölgelerden ilim alarak, doğdukları bölgelere götürmüş, bunu Türk milletine aktarmışlardır.

Aslında genel olarak Türklerin ana yurdu denildiğinde Orta Asya akla gelmektedir.

17 Halil Cin, "Türk Tarihi ve Hukuk", *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/2 (1984), 7.

18 W. Barthold - M. Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1984), 305.

Orta Asya; doğuda Kingan Dağları'ndan (Doğu Moğolistan), batıda Hazar Denizi ve İdil (Volga) havzalarına, güneyde Hindikuş (Kuzeydoğu Afganistan) ve Karakorum Dağları'na (Doğu Türkistan'ın güneyinden), kuzeyde Sibiryaya kadar uzanır.¹⁹ Türklerin ana yurdu diye gösterilen bölgeler içinde Altay Dağları, Tanrı Dağları-Kuzeybatı Asya sahası (bugünkü Kazakistan'ın doğusu ve İrtiş-Ural arası), Altaylar-Kırgız bozkırları bölgesi, Kingan silsilesi, Shansi, Ordos ve Kansu toprakları dâhil olmak üzere Çin'in genel olarak kuzey tarafları ve Baykal Gölü'nün güney-batısı sayılmaktadır.²⁰

Şekil 1: Hun Çağında Asya

Kaynak: Saadettin Yağmur Gömeç, “Tarihi Türk Coğrafyasının Genel Hatları”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 120/237 (18 Aralık 2018), 104.

İslâm dininin doğduğu VII. yüzyılda Türklerin bahse konu Orta Asya bölgesinde ikamet ettikleri görülmektedir. Abbasiler devrine denk gelen bazı olaylar, Türklerle Arapların karşı karşıya gelmesine neden olduğu gibi, İran coğrafyasının yukarı kısmında ikamet halinde olan Türk boylarının, Arapların

19 Darhan Kıdırali - Gaybullla Babayar, *Ortak Türk Tarihi (En Eski Dönemlerden XV: Yüzyıla Kadar)* (Uluslararası Türk Akademisi, 2022), 16.

20 Saadettin Yağmur Gömeç, “Tarihi Türk Coğrafyasının Genel Hatları”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 120/237 (18 Aralık 2018), 104.

Türk coğrafyasına girmesini engelledikleri görülmektedir.²¹ Sonradan meydana gelen sulh ortamında Türklerin, Abbasi devletinde bilhassa askerlik, hatta ordu komutanlığı gibi görevlere getirilmiş olduklarına şahit olunmaktadır.

H. VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Fergana, Taşkent, Maveraünnehir gibi bölgelerden Türklerin, Abbasilerin idaresindeki bölgelere gruplar halinde hicret ettikleri görülmektedir. Halife Me'mun döneminde devletin önemli kademelerinde görev aldıklarına şahit olunmaktadır. Me'mun zamanda Türkler artık devletin askerlerinin önemli bir bölümünü teşkil etmekteydiler. Hatta bu sebeple Abbasi devleti Türk askerlerinin ikamet edeceği Samarra şehrini inşa ettikleri müşahede olunmaktadır²²

İslâm'ın I. ve II. hicri yüzyıllarında Türklerin yaşadıkları coğrafyanın Çin ile Hazar denizinin kuzeyinden bugünkü Bulgaristan'a kadar olan geniş bir bölgeyi kapsadığı söylenebilir. Bu bölgede Fergana vadisi şehirleri Buhâra, Semerkand, Şaş/Taşkent ile Horasan, Belh ile İran coğrafyasında yer alan bazı bölgelerin Türk yurduna dahil olduğu görülmektedir.

İlk Müslüman Türk devletleri kurulmadan önce Türk coğrafyasından pek çok insan, askeri ya da bilimsel amaçlarla Müslümanların hâkim olduğu bölgelere gelmiş, buralarda Müslüman oldukları gibi İslâmî ilimler tedris ederek yaşadıkları coğrafyalara geri dönmüşlerdir.

Türklerin genel olarak Müslüman olmasından önce, Müslüman olan ve fıkıhla

21 İbrahim Kafesoğlu, "Abbasiler Zamanında Türkler", *Türk Dünyası El Kitabı* (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1976), 792.

22 Kafesoğlu, "Abbasiler Zamanında Türkler", 792.

İlgilenen İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin Türk kökenli olduğu da iddia edilmiştir.²³ Ayrıca Türklerin yoğunluklu olarak yaşadıkları bölgelerdeki fakihlerin çoğunluğunun Kûfe-Bağdat Hanefiliğine bağlı alimlerle irtibatlı olan alimlerden oluştuğu için fikhın Kûfe-Bağdat'tan, Türk coğrafyasına gelmesinde rol oynayan alimlerin de Türk milletinin İslâmı tanımasında ve bilhassa Hanefiliğin Türkler arasında yayılmasında son derece önemli bir rol oynamışlardır.

Bu çalışmamızda İslâm'ın Türk coğrafyasında yayılmasında katkısı olan ve ilmi eğitimlerini aldıktan sonra Türk coğrafyasına dönerek dinî ve fikhî eğitimlerini sürdüren alimleri tanıtmayı amaçlamaktayız. Bunun ardından Türk coğrafyasından gelerek Ebû Hanîfe'ye ve onun ilk dönem ilim halkasını oluşturan İmam Ebû Yusuf, İmam Muhammed, İmam Züfer gibi talebelerine öğrencilik yapan alimlere yer vereceğiz.

3.2. Hanefî İmamlarına Öğrencilik Yapan Türk Coğrafyasından Gelen Öğrenciler

Çalışmamızın bu kısmında Türklerin genel olarak İslâmlaşmasından önce İslâm coğrafyasına çeşitli sebeplerle gelmiş olup ilim ile meşgul olan ve Hanefî fıkıh geleneğinin kurucusu Ebû Hanîfe (150/767), Ebû Yusuf (182/798), Muhammed b. Hasan eş-Şeybani (189/805), Züfer b. Hüzeyl (158/775) gibi alimlere talebelik yapmış olan Türk coğrafyasından gelmiş âlimleri ve eserlerini tanıtacağız. Bu alimlerden bir kısmının vefat tarihleri belli olmakla beraber bir kısmının vefat tarihleri bilinmemektedir. Biz önce vefat tarihi belli olanları aktaracağız.

23 Ebû Hanîfe'nin hangi millete mensup olduğu konusu tarih boyunca araştırmacıları meşgul etmiştir. Onun Kufe'de doğmasından dolayı Arap olduğunu iddia edenler olsa da, yaşadığı dönemde çoğunluk Arap alimlerinin ve İslâm toplumunun yönetimini üstlenen Emevî ve Abbasîlerin onu mevali kategorisinde değerlendirerek dışladıkları göz önüne alındığında, bu iddianın doğru olmadığını söyleyebiliriz. Ayrıca pek çok kaynağın onun Arap olmadığı hususunda ittifak edecek derecede bilgiler sunması da Arap olduğu iddialarını çürütmektedir. Ebû Hanîfe'nin dedeleri, zamanında memleketleri fethedildiği zaman kabilelerinin ileri gelenleri arasında dedesine de eman verilmiş, onlara esir muamelesi yapılmamış ve Arap olmadıkları için, Bekir b. Vâil oğulları kabilesinin aşireti olan Teymullah b. Sa'lebe oğullarının himayesine verilmişlerdir. Bu bilgiye göre dedelerinin yaşadığı coğrafyaya Fars bölgesinde olduğu için dedesinin de Farsî olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca Horasan bölgesinden Kufe'ye hicret eden bir aileye mensup olduğu yolundaki rivayetler, o bölgenin Farslıların hakimiyetinde olmasından dolayı İranlı olduğu iddiasının ileri sürülmesinde etkili olmuştur. Ancak bölgede Türklerin yoğunluklu olarak yaşaması onun Türk asıllı olduğunu iddia edenlerin de kullandığı bir delil olmuştur. Nitekim İbni Nedim, Ebû Hanîfe'nin dedesi Zûta'nın Kâbul halkından olduğunu söyler. Kâbul, şimdiki Kâbil Afganistan bölgesinde olup Türklerin yoğunluklu olarak yaşadıkları bir yerdir. Hatib Ebû Bekir Ahmed b. Ali Bağdadi, *Tarihu Bağdad ev Medîneti's-Selâm*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut-Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 15/447; Muhammed b. Sa'd b. Müni ez-Zühri İbn Sa'd, *Kitabu Tabakati'l-Kübra*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, ts.), 8/489; Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbn Nedim, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 674; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994) 131-138.

Doğrudan Ebû Hanîfe ve talebelerine öğrencilik yapmamakla birlikte İslâm'ın ve Hanefiliğin Türkler arasında yaygınlaşmasına katkı yapan İmam Ebû Mansur el-Matüridi ve Hâkim Şehit el-Mervezî'yi bu talebelerin ardından tanıtmayı uygun gördük. Sonrasında vefat tarihi bilinmeyenleri sıralayacağız.

3.2.1. Vefat Tarihi Bilinen Öğrenciler

3.2.1.1. Mukâtil b. Hayyân el-Belhî

Tam adı Ebû Bestam Mukâtil b. Hayyan b. Devaldur en-Nebti el-Belhî (ö. 150/767)'dir. Şa'bî, Mücâhit, İkrime gibi önde gelen tabiin alimlerinden hadis rivayet ettiği gibi Alkame b. Mersed, Bükeyr b. Marûf, İbrahim b. Edhem gibi alimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. Yahya b. Ma'în, Ebû Davûd gibi önde gelen muhaddisler onun sika/güvenilir olduğunu söylemişlerdir. Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrenmiş Türk öğrencilerden biridir. Hanefi düşüncesini Belh'e taşıyan önemli alimlerden biridir. Ebû Müslim el-Horasânî'nin taraftarlarının karşısına çıkarak onları Allah'ın yoluna davet etmiş, fakat olumsuz tutumları sebebiyle öldürülmekten çekinmiş ve Kabil'e kaçmak zorunda kalmıştır. Burada pek çok kişinin Müslüman olmasına katkı sağlamıştır.²⁴

3.2.1.2. Bükeyr b. Marûf

Tam adı Ebû Mu'az Bükeyr b. Ma'rûf ed-Damegânî (ö. 163/779)'dir. Ebû Hanîfe'den fıkıh ve hadis almış aynı zamanda döneminin önde gelen muhaddislerinden rivayette bulunmuştur. Muhaddisler tarafından sika/güvenilir kabul edilen Bükeyr, eğitiminin ardından Nişabur'da kadılık görevi üstlenmiştir. Nişabur'da re'y geleneğine bağlı kaldığı ve başka gelenek mensuplarından rivayette bulunmadığı kaynaklarda yer almaktadır.²⁵

3.2.1.3. İbrahim b. Tahmân

Tam adı Ebû Saîd İbrahim b. Tahman el-Horasânî (ö. 163/779)'dir. Afganistan'ın Herat şehrinde dünyaya gelen İbrahim, Nişabur'da yaşamıştır. Abdullah b. Dinâr, Ebû Zübeyr, Amr b. Dinâr gibi tabiin alimlerinden ilim almıştır. Bazı muhaddisler tarafından sika/güvenilir olduğu aktarılmış hatta Horasan, Irak ve Hicaz bölgesinde kendisinden daha güvenilir bir kimse olmadığı söylenmiştir.²⁶ Hac dönüşü uğradığı Kûfe'de Ebû Hanîfe'yi ziyaret etmiş ve yine buradan

24 Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, ed. Şuayib Arnavud (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1982), 6/341.

25 Şemsüddin Muhammed b. Ahmed Zehebi, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam El-Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 4/318-319.

26 Hatib Ebû Bekir Ahmed b. Ali Bağdadi, *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti's-Selâm) ve Zuyuluhu*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 6/103-195.

Mâlik b. Enes'in hadislerini kaydetmiştir.²⁷ İbrahim b. Tahmân özellikle Ehl-i Sünnet dışı itikadi görüşlerle mücadele etmiş, Nişabur'da Ebû Hanîfe'nin fikhî ve itikadî görüşlerini rivayet ederek Horasan bölgesinde yayılmasına katkıda bulunmuştur.²⁸

3.2.1.4. Nasr b. Abdülkerim es-Saykal

Tam adı Ebû Sehl Nasr b. Abdülkerim es-Saykal el-Belhî (ö. 169/785-86)'dir. Saykal, Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrenmiş, döneminin önde gelen muhaddislerinden hadis almıştır.²⁹ Semerkant'ta yerleşmiş orada hadis rivayetinde bulunmuştur.³⁰ Bağdat'ta Ebû Yusuf'un yanında vefat etmiştir.³¹

3.2.1.5. Amr/Ömer b. Meymûn er-Remmâh el-Belhî

Tam adı Ömer (Amr) b. Meymûn b. Bahr b. Sa'd b. er-Remmah el-Belhî (ö. 171/787-88)'dir. İbn Meymûn, Ebû Hanîfe'nin Belh'li talebelerinden olup Ebû Hanîfe'nin kendisini övdüğü bir zattır. Yirmi yıldan daha fazla Belh'de kadılık görevinde bulunmuştur. Kadılık vazifesi esnasında ilmi faaliyetlerini sürdürdüğü gibi bir yandan da ders vermeye de devam etmiştir. Oğlu Abdullah da kendisinden ilim almış ve o da Nişabur kadılığında bulunmuştur.³² Kendisi hakkında aktarılan rivayetlerde sözünü sakınmayan bir kimse olduğu, doğruluktan asla ayrılmamaya gayret ettiği bildirilmiştir.

3.2.1.6. Nûh b. Ebû Meryem

Fergana vadisinin Merv bölgesine mensup ilk alim olarak Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebelerinden olan Nûh b. Ebû Meryem akla gelmektedir. Tam adı Ebû İsmâ Nûh b. Ebî Meryem Ca'vene el-Câmi' el-Mervezî (ö. 173/789)'dir. Nûh b. Ebû Meryem, fıkıh, hadis ve kıraat alanlarında tanınmış bir âlimdir. Kureyş kabilesinin âzâdlı kölesi olarak bilinen Nuh, özellikle hadis rivayetleriyle dikkat çekmiştir. Ebû Hanîfe'ye yakınlığından dolayı ehl-i hadisten olan bazı kişiler, Ebû Hanîfe'ye zarar verme kastıyla Nûh b. Ebû Meryem'in hadis uydurduğu iddialarında bulunmuşlarsa da ehl-i hadisten olan Ebû Davûd, Tirmizî gibi

27 M. Yaşar Kandemir, "İbrahim b. Tahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV, 2000), 353.

28 Soner Duman - Adnan Hoyladı, "Teşekkül Döneminde Hanefiliğin Farklı Coğrafyalara Yayılması", *Bilimname* 45 (31 Ekim 2021), 13.

29 Ebû Muhammed Muhyiddin Abdulkadir b. Muhammed, el-Kureşi, *el-Cevahirü'l-Mudîyye fi Tabakati'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Huluv (Cezire: Hicr, 1993), 3/542.

30 Ebû Said Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Teymi es-Semani, *el-Ensab* (Kahire: Mektebetü ibn Teymiye, 1980), 8/126.

31 Takiyyüddin b. Abdilkadir et-Temimi ed-Dari el-Hanefî, *Tabakatü's-Seniyye fi Teracimi'l-Hanefiyye*, ed. Abdülfettah Muhammed el-Hilu (Riyad: Darü'r-Rifai, 1983), 3/495.

32 el-Kureşi, *el-Cevahirü'l-Mudîyye fi Tabakati'l-Hanefiyye*, 2/672-673.

muhaddisler onu sika kabul ederek ondan hadis rivâyetinde bulunmuşlardır.³³

Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin Merv'de ve diğer Horasan şehirlerinde yaymaya çalışan Nuh, el-Câmi lakabını almıştır. Bunun sebebi Ebû Hanîfe'nin görüşleri etrafında bir ilim halkası oluşturulması ve Ebû Hanîfe'nin görüşlerini derleyen/bir araya getiren bir kimse olarak tanınmasıdır. Bunun yanında Kâsânî kendisine el-Câmi adlı bir eser nispet etmektedir.³⁴ Ayrıca eser (hadis rivayeti), Ebû Hanîfe'nin görüşleri, nahiv ve şiir ilimlerini cem ettiği için bu lakabın kendisine verildiği de ileri sürülmüştür.³⁵ Ebû Hanîfe'nin kadılık yapmaya uygun bulunduğu on talebesinden biri olan Nuh, Ebû Hanîfe hayattayken Halife Mansur zamanında Merv kadılığı yapmıştır.³⁶ Nuh b. Ebû Meryem'in gerek Ebû Hanîfe'den yaptığı rivayetlerde gerekse kendisine ait fıkhi görüşlerinden dolayı sonraki dönem Hanefi fakihleri tarafından müftâ bih görüşleri belirlenmesinde dikkate alındığı görülmektedir.³⁷

3.2.1.7. Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî

Tam adı Ebû Abdîrahmân Abdullah b. el-Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî et-Türki (ö. 181/797)'dir. Annesi ve babası Türk olan Abdullah 118 yılında Merv'de doğdu. Temel eğitimini memleketi Merv'de aldıktan sonra ilim amacıyla İslâm coğrafyasını dolaştı. Süfyân es-Sevrî ve Ebû Hanîfe'den fıkıh aldı. Ayrıca Süleyman et-Teymi, Asım el-Ahvel, Hamid et-Tavil, er-Rebi' b. Enes, el-Evzâi, Hişâm b. Urve gibi tabiûn ve tebe-i tabiîn alimlerinden hadis aldı. Ebû Hanîfe'nin meşhur öğrencilerinden olan Abdullah, kendisini Ebû Hanîfe meclisindeki en zelil kimse³⁸ olarak niteleyecek derecede takva sahibi bir alimdir. Sonraki dönem Hanefi alimleri kendisinden Hanefî mezhebinin görüşlerini rivayet etmişlerdir. Kendisinin “Benim sahibi olduğum fıkıh Ebû

33 “Ebû İsmâ”, İslâm Alimleri Ansiklopedisi, www.ehlisunnetbuyukleri.com (07 Eylül 2024).

34 Alaüddin Ebi Bekr b. Mes'ud Kasani, *Bedai'ü's-Sanai' fi Tertibi's-Şeria'* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiye, 1986), 1/270.

35 Ebû Said Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Teymi es-Semani, *el-Ensab* (Kahire: Mek-tebetü ibn Teymiye, 1980), 3/166; İsamüddin Ahmed Efendi Taşköprüzâde, *Tabakatü'l-Fukaha* (Musul: Matbaatü'z-Zehre, 1961), 21; Eyyüp Said Kaya, “Nûh b. Ebû Meryem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/229-230.

36 İsamüddin Ahmed Efendi Taşköprüzâde, *Mevzuatu'l-Ulum*, ed. Ahmet Cevdet, çev. Taşköp-rüzade Kemalüddin Mehmed Efendi (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1313), 1/721; Kaya, “Nûh b. Ebû Meryem”, 33/229-230.

37 Soner Duman - Adnan Hoyladı, “Ebû Hanîfe'nin Ders Halkası ve Onun Meşhur Olmayan Öğrencilerinin Hanefî Düşüncesinin Teşekkülüne ve Yayılmasına Katkıları”, *Bilimname* 2020/41 (15 Mayıs 2020), 1079.

38 Ebû Abdillâh Huseyn b. Ali Saymerî, *Ahbaru Ebi Hanife ve Ashabihi* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1985), 139.

Hanîfe'dendir" sözü mezhepte meşhur olan sözlerindedir.³⁹

İmam Muhammed ve İbn Mehdi gibi alimler kendisinden hadis rivayetinde bulundu. Hadis, fıkıh, nahiv, luğat ilimlerinde üst bir dereceye sahip olan Abdullah b. Mübârek'in zühd, takva ve ibadette de ileri bir derecede olduğu nakledilmektedir.⁴⁰ Horasan bölgesinde özellikle de Merv'de hadis tebliğ eden ilk alim oluşuyla şöhret bulmuştur.⁴¹ Ebû Üsâme'nin onun hakkında: "O hadiste müminlerin emiridir" dediği nakledilir.⁴²

Ebû Hanîfe'nin hem öğrencisi hem de arkadaşı olan Abdullah b. el-Mübârek fıkıhta Ebû Hanîfe'nin usulünü benimsemiş *es-Sünen fi'l-Fıkh* kitabında da bu metodu uygulamıştır. Diyanet işleri Ansiklopedisi (DİA) Abdullah b. el-Mübârek maddesi yazarı Raşit Küçük'e göre İmam Mâlik'ten de dersler alan Abdullah, fıkıhta Ebû Hanîfe ve Mâlik'in yöntemlerini cem etmeye çalışmış, ikisini birleştiren bir usul ortaya koymuştur.⁴³ Yaşadığı dönemde bir kimsenin re'yiyle görüş belirtmesi mümkünse buna en fazla hak sahibi olanın Ebû Hanîfe olduğu düşüncesinde olan Abdullah, fıkıhtaki imamı Ebû Hanîfe ile hadisteki imamı Süfyân'ın bir konuda ittifak etmeleri halinde onlara muhalefet eden bir kimse olmayacağı fikrindedir.⁴⁴

Ebû Hanîfe'den öğrendiği şekilde hadisleri fıkhi bâblara ayırarak pek çok faydalı eserler ortaya koymuş olan Abdullah b. el-Mübârek'in Ebû Hanîfe'nin kitaplarını yazdığı da aktarılmıştır.⁴⁵

Eserleri: ez-Zühd ve'r-rekâ'ik, Kitâbü'l-Cihâd, el-Müsned, Kitâbü'l-Birr ve's-sıla, es-Sünen fi'l-fıkh, Kitâbü't-Tefsîr, Kitâbü't-Târîh'dir.⁴⁶

Görüldüğü gibi Abdullah b. el-Mübârek, Türklerin İslâmlaşmasında ve Hanefî mezhebinin Türk coğrafyasında tanınip yayılmasında son derece etkin bir rol oynayan bir alimdir. Ebû Hanîfe usulünü benimseyerek onun savunuculuğunu yapan Abdullah b. el-Mübârek, yaşadığı Merv coğrafyasında bozuk itikâdi fikirlere karşı da mücadele etmiştir. Sonraki dönem Hanefî fakihlerin onun

39 Habib Ahmed Kayravani - Eşref Ali Tehanevi, *Ebû Hanîfe ve Ashabuhu* (Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1989), 106-107.

40 el-Kureşi, *el-Cevahirü'l-Mudiyeye*, 2/324-325.

41 Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/122-124.

42 Kayravani - Tehanevi, *Ebû Hanîfe ve Ashabuhu*, 107.

43 Küçük, "Abdullah b. Mübârek", 1/124.

44 Saymeri, *Ahbaru Ebi Hanife ve Ashabihi*, 140.

45 Saymeri, *Ahbaru Ebi Hanife ve Ashabihi*, 139-142.

46 Küçük, "Abdullah b. Mübârek", 1/124.

fikhi görüşlerine değer verdikleri görülür.

3.2.1.8. *Nadr b. Muhammed el-Mervezi*

Nadr b. Muhammed el-Mervezî (ö. 183/799) de Ebû Hanîfe'nin yanında fıkıh eğitimi alarak, Merv'e dönen talebelerden biridir.⁴⁷ Ebû Hanîfe taraftarlarından olduğu için ehl-i hadis tarafından hakkında olumsuz değerlendirmeler yapılan Nadr ilim, fıkıh, akıl ve fazilette öne çıkmış bir isimdir. Kendisinin Mürcie'den olduğu iddia edilmişse de Ebû Davûd ve Nesâî gibi büyük muhaddisler ondan rivayette bulunmuşlardır.⁴⁸

3.2.1.9. *Nu'mân b. Abdü's-Selâm*

Tam adı en-Nu'mân b. Abdisselam b. Habîb b. Hutayt b. Ukbe b. Husyem b. Vâil (ö. 183/799)'dir. Aslen Nişaburludur. Ebû Müslim fitnesi⁴⁹ zamanında babası İsfahan'a sonradan da Basra'ya taşınmıştır. Süfyân es-Sevrî'den fikhî öğrenmiş, Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılmışsa da, aslında İmam Züfer'in öğrencisidir. İmam Ebû Hanîfe ve İmam Züfer'den rivayette bulunmuştur. Ayrıca tabiin alimlerinden rivayette bulunmuş, Abdurrahman İbn Mehdi de kendisinden hadis yazmıştır.⁵⁰ İsfahan'ın önde gelen imamlarının kendisinden rivayette bulunduğu da aktarılmıştır.⁵¹ Hanefî fikhinin İsfahan'da yerleşmesinde rol oynayan alimlerden biridir.

3.2.1.10. *Cerîr b. Abdülhamid*

Tam adı Ebû Abdullah Cerir b. Abdülhamid b. Kurt b. Hilâl ed-Dabbî er-Râzî (ö. 188/803)'dir. Cerîr, İsfahan'ın Abe kasabasında dünyaya gelmiş olup, Kûfe'de yetişmiştir. Fikhî Ebû Hanîfe'den öğrenmiştir. Yahya b. Saîd, İmam Mâlik, Sevrî, A'meş gibi alimlerden hadis öğrenmiştir. Abdullah b. el-Mübârek, Kuteybe, Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn ve Ali b. el-Medinî gibi alimler de kendisinden rivayette bulunmuşlardır. Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrenmişse de hadis alanında daha fazla şöhret bulmuştur. Sika olduğu kabul edilmiştir.⁵² Cerîr'in Türk coğrafyasından gelmesine ve Ebû Hanîfe'ye talebelik yapmasına

47 el-Kureşî, , *el-Cevahirü'l-Mudiyye*, 3/556; el-Muvaffak b. Ahmed Mekki, *Menakibu'l-İmami A'zam Ebû Hanîfe* (Haydarabad, Dekkan: Meclisü Daireti'l-Mearifi'n-Nizamiyye, 1981), 310-311.

48 İbn Sa'd, *Tabakatü'l-Kübra*, 7/263.

49 Ebû Müslim-i Horasânî, Abbasi darbesinde etkin rol oynayan, Abbasilerin iktidarı ele geçirmesinin ardından Türk coğrafyasında hâkim olan, sonrasında Abbasi yöneticileri tarafından ortadan kaldırılan komutan. Geniş bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 197-199.

50 el-Kureşî, , *el-Cevahirü'l-Mudiyye fî Tabakati'l-Hanefiyye*, 3/559-560.

51 Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh İsbahani, *Kitabu Tarihu İsbahan (Zikru Ahbari İsbahan)*, ed. Seyyid Kesrevi Hasan (Beyrut - Lübnan: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2/303-304.

52 Bağdadi, *Tarihu Bağdad*, 8/184-185; el-Kureşî, , *el-Cevahirü'l-Mudiyye*, 2/10-11.

rağmen, ömrünün sonuna kadar yaşadığı bölge Kûfe ile sınırlı olduğu için ilmini doğmuş olduğu İsfahan'a taşımadığı görülmektedir. Ancak Ebû Hanîfe'nin Türk talebeleri arasında yer aldığı için burada zikretme ihtiyacı hissettik.

3.2.1.11. *Ebû Mutî' el-Belhî*

Tam adı Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdillâh b. Mesleme el-Belhî (ö. 199/814)'dir. Ebû Mutî', İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'ye talebelik yapan Belh alimlerinden biridir. Ebû Hanîfe'nin Fıkhu'l-Ekber'ini rivayet edenlerden biridir. Belh'te on altı yıl kadılık yapan Ebû Mutî'nin⁵³ fıkıhta ileri derecede olduğu söylenebilir. Nitekim arkadaşları onun re'y ve kıyas yöntemini çok iyi bildiği için *Allâme* sıfatını hak ettiğini söylerler. Döneminin önde gelen muhaddislerinden hadis rivayetinde bulunmuş, kendisinden de pek çok kimse hadis rivayet etmiştir. Önde gelen muhaddislere göre hadiste zayıf kabul edilmektedir.⁵⁴ Belki de fıkıhta önde gelenlerden biridir. Basireti, ilimde önderliği sayesinde, çağdaşlarının övgüsüne mazhar olmuştur. Bazı fıkhi konularda diğer Hanefî imamlarından farklı görüşlere sahip olduğu aktarılmaktadır. Mesela rüku ve secdelerde tesbihâtın üçer kere yapılmasının farz olduğu görüşünde olduğu gibi.⁵⁵ Bazı kaynaklarda Ebû Yusuf'un: "Dicle'nin ötesinde fıkıhta Ebû Mutî'den daha bilgisi yoktur" dediği aktarılmıştır.⁵⁶

3.2.1.12. *Hafs b. Abdurrahman el-Belhî*

Tam adı Ebû Ömer Hafs b. Abdurrahman el-Belhî en-Nişaburî (199/814)'dir. Hafs, kaynaklarda Nişabur'un meşhur fakihî ve kadısı olarak yer alır. Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrenmiş, Ebû Hanîfe'nin Horasanlı öğrencilerinin en fakihî olarak bilinir. Süfyân es-Sevrî, Davud b. Ebi Hint, Asım b. el-Ahvel, Haccâc b. Ertat gibi muhaddislerden rivayette bulunmuştur. Kendisinden de pek çok muhaddis hadis rivayet etmiştir. Kuteybe b. Müslim döneminde Nişabur kadılığında bulunmuş olan Hafs b. Abdurrahman, sonrasında bundan pişmanlık duyarak ibadete yönelmiştir. Hafs, Ebû Hanîfe'nin Horasanlı öğrencilerinin en fakihî kabul edilmektedir.⁵⁷

53 Taşköprüzade, *Tabakatü'l-Fukaha*, 21.

54 Mehmet Şener, "Ebû Mutî' el-Belhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/194-195.

55 el-Kureşi, , *el-Cevahirü'l-Mudiyeye fi Tabakati'l Hanefiyye*, 4/87-88.

56 Mehterhan Furkanî, "Belh Fukahâsının Yöneticilere Karşı Duruşları: Fezâil-i Belh Bağlamında", *Bilimname* 2020/41 (15 Mayıs 2020), 1035.

57 Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lam*, ed. Beşşar Avar Maruf (Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2003), 4/1093; el-Kureşi, *el-Cevahirü'l-Mudiyeye fi Tabakati'l Hanefiyye*, 2/137-138.

3.2.1.13. Ebû Süleyman el-Cûzcânî

Tam adı Ebû Süleymân Mûsâ b. Süleymân el-Cûzcânî el-Bağdâdî (ö. 200/816)'dir. Cûzcânî, bugün Afganistan bölgesinde bulunan Belh'in Cüzcan kasabasından olup, ilim almak amacıyla Bağdat'a gelmiştir. Burada Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebelerinden Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'e talebelik ederek, Hanefî fıkıh birikimini elde etmiştir. Hanefî fıkıh birikiminin temelleri olan İmam Muhammed'e ait Zâhirü'r-Rivâye kitaplarından el-Mebsût adıyla da tanınan Kitabu'l-Asl'ın en güvenilir ravilerinden biridir. Abdullah b. Mübârek ve Amr b. Cümeý gibi muhaddislerden hadis rivayetinde bulunmuş olan Ebû Süleyman'dan, Ebû Hâtim er-Râzî, Kadı Ahmed b. Muhammed el-Birkî, Bişr b. Mûsâ el-Esedî ve Abdullah b. Hasan el-Hâşimî gibi muhaddisler de hadis rivayet etmişlerdir. Fıkıhta ileri derecede, re'y yönü kuvvetli bir fakih olan Ebû Süleyman, halife Me'mûn'un kadılık teklifini kabul etmemiş, döneminde mu'tezile tarafından ileri sürülen Kur'an'ın mahluk olduğu iddialarına muhalefet etmiştir.⁵⁸

3.2.1.14. Cârûd b. Yezid

Tam adı Ebû'd-Dahhak Carud b. Yezid el-Amiri en-Neysaburi (ö. 203/819)'dir. Cârûd, Nişabur'un büyük fakihî olarak bilinir. Hicri 120 civarında dünyaya gelen Carûd ilim amacıyla İslâm coğrafyasını dolaşmıştır. Fıkıh ilmini Ebû Hanîfe'den aldığı gibi döneminin pek çok ilim adamından da ilim almıştır. Kendisinden de pek çok kimseler ilim almıştır.⁵⁹ Ebû Hanîfe fikhının ve Hanefiliğin Nişabur'da yayılmasında çok büyük katkıları olmuştur.⁶⁰

3.2.1.15. Hafs b. Selem es-Semerkandî

Tam adı Ebû Mukâtil Hafs b. Selem es-Semerkandî (ö. 208/823-24)'dir. Fıkıh eğitimini Ebû Hanîfe'den almış ve *el-Alim ve'l-Müteallim* eserini rivayet etmiştir. Hatta onun bizzat bu eseri Ebû Hanîfe'den imla ettiği de söylenmektedir. Önemli muhaddisler kendisine talebelik yapmış, o da önemli kimselerden hadis rivayetinde bulunmuştur.⁶¹

3.2.1.16. Muhammed b. Kâsım el-Esedî el-Buhârî

Muhammed b. Kâsım el-Esedî el-Buhârî (ö. 207/823) de Buhâra'dan olup,

58 Taşköprizade, *Tabakatü'l-Fukaha*, 26; Abdülkadir Şener, "Cûzcânî, Ebû Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/98; Abdullah Mustafa Merağî, *el-Fethü'l-Mübin fi Tabakati'l-Usuliyin*, ed. Muhammed Ali Osman, (Maruf Yayınevi, 1947), 1/126.

59 Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, 9/425-426.

60 Duman - Hoyladı, "Teşekkül Döneminde Hanefiliğin Farklı Coğrafyalara Yayılması", 13.

61 Duman - Hoyladı, "Ebû Hanîfe'nin Ders Halkası ve Onun Meşhur Olmayan Öğrencilerinin Hanefî Düşüncesinin Teşekkülüne ve Yayılmasına Katkıları", 1082-1083.

Ebû Hanîfe'ye talebelik yapmış Türk ilim adamlarından biridir. Kaynaklarda Ebû Hanîfe'ye 40 yıl öğrencilik yaptığı ve Buhâra halkının imamı olduğu aktarılmaktadır.⁶²

3.2.1.17. Şeddâd b. Hakîm

Tam adı Ebû Osman Şeddâd b. Hakîm el-Belhî (ö. 210/825-26)'dir. Şeddâd, Ebû Hanîfe'nin önde gelen öğrencilerinden Züfer'e öğrencilik yapmıştır.⁶³ Ebû Hanîfe fikhını Züfer'den öğrenen Şeddâd'ın fıkıhta ileri derecede olduğunu şu hikayeden anlıyoruz. Muhammed b. Sehl, Ebû Yusuf ile bir gün münazara ederken işi sonuca bağlayamamış, bunun üzerine Ebû Yusuf'un: "Gel usta bir doktora gidelim" demesi üzerine "O kimdir?" diye sormuş; Ebû Yusuf da "Şeddâd" cevabını vermiştir. Bu rivayet onun fıkıhta ne kadar ileri derecede olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir. Kaynaklar da Şeddâd'ın kadılık yaparken Belh emiri ile aralarında cereyan eden bazı hadiseler aktarılmıştır.⁶⁴

3.2.1.18. İbrahim b. Rüstem el-Mervezî

Tam adı İbrahim b. Rüstem Ebû Bekr el-Mervezî (ö. 211/826-27)'dir. İmam Muhammed'den fıkıh eğitimini almış ve ondan Nevâdir rivayetinde bulunmuştur. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ebû İsmâ Nûh b. Ebî Meryem, Esad b. Amr, İmam Mâlik ve Sevrî'den rivayette bulunmuştur. O, Nûh b. Ebî Meryem'den Nevâdirü Rüstem'i rivayet etmiştir. Kendisinden büyük bir topluluk fıkıh eğitimi almıştır. Darimî onun güvenilir olduğunu söylerken, onu zayıf gören bazı muhaddisler de vardır. Döneminin halifesi Me'mûn kendisine kadılık görevi teklifinde bulunmuş fakat o bu görevi üstlenmekten kaçınmıştır.⁶⁵ İbrahim b. Rüstem'in Ebû Hanîfe fikhını cemettiği rivayet edilmesine rağmen kendisinden herhangi bir eser günümüze ulaşmış değildir.⁶⁶

62 Hafızüddin Muhammed b. Muhammed ibni'l-Bezzaz Kerderi, *Menakıbu'l-İmami'l-Azam Radiyahallahu Anhu* (Haydarabad-Dekkan: Meclisü Daireti'l-Mearifi'n-Nizamiyye, 1981), 522.

63 el-Kureşi, *el-Cevahirü'l-Mudîyye fi Tabakati'l-Hanefiyye*, 2/247-248.

64 Ebû'l-Adl Zeynüddin İbn Kutluboğa, *Tacü'l-Teracim fi Tabakati'l-Hanefiyye* (Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, 1962), 29; Ömer b. Muhammed Davud, Vaiz-i Belhî, *Fezail-i Belh*, çev. Abdullah Muhammed b. Hüseyin Hüseyini Belhî (İran: İntişarat-i Bonyad-i Ferheng-i İran, 1070), 185-186.

65 İbn Kutluboğa, *Tacü'l-Teracim fi Tabakati'l-Hanefiyye*, 3-4; Taşköprüzade, *Tabakatü'l-Fukaha*, 34-35.

66 Duman - Hoyladı, "Ebû Hanîfe'nin Ders Halkası ve Onun Meşhur Olmayan Öğrencilerinin Hanefî Düşüncesinin Teşekkülüne ve Yayılmasına Katkıları", 1078.

3.2.1.19. Ebû Muhammed el-Meydânî

Tam adı Ebû Muhammed el-Meydânî el-Hüseyn b. Hafs b. el-Fadl b. Yahya b. Zekvân el-İsbahânî (ö. 212/827-28)'dir. İmam Ebû Yusuf'tan fıkıh eğitimini almıştır. İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin fikhını İsfahan'a taşıyan alimlerden biridir.⁶⁷ İsfahan'da Hanefî mezhebi üzere fetva vermeyi sürdürmüştür. Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne'den rivayette bulunmuş; kendisinden de Ahmet b. el-Furat, Ebû Kılâbe er-Rakkâşî gibi muhaddisler hadis rivayet etmişlerdir. Müslim Sahih'inde Ebû Muhammed'den rivayette bulunmuştur.⁶⁸

3.2.1.20. Ebû Hafs el-Kebîr

Tam adı Ebû Hafs el-Kebîr Ahmed b. Hafs b. ez-Zibrikân el-İclî el-Buhârî (ö. 217/832)'dir. İmam Muhammed'den fıkıh öğrenmiştir. Onun eserlerinin râvilerinden en önde gelenlerinden biridir. Buhâra'da sayısız derecede öğrencilerinden oluşan bir topluluğu vardır. Buhâra'nın İslâmlaşmasına da katkısı olan alimlerden biri olarak kabul edilmektedir.⁶⁹

Hanefî tabakât kitaplarında aktardığına göre İmam Serahsî "el-Mebsût" adlı eserinde *Sahih* sahibi Buhârî ile Ebû Hafs arasında geçen şöyle bir anekdot aktarmaktadır: Ebû Hafs zamanında Muhammed b. İsmail el-Buhârî, Buhâra'ya gelir ve fetva vermeye kalkışır. Ebû Hafs onun buna ehil olmadığını söyleyerek fetva vermesini yasaklar. Fakat Buhârî onu dinlemez. Bunun üzerine Ebû Hafs ve öğrencileri aynı inek veya koyundan süt içen iki çocuğun durumunu sorarlar. Buhârî de bunun süt kardeşliği doğuracağı fetvasını verir. Bunun üzerine Buhâra fakihleri bir araya gelerek Buhârî'yi Buhâra'dan sürerler. Bu konuda Hanefî mezhebinin fetvası koyun ya da ineğin sütünü içenlerden süt kardeşliği oluşmayacağı şeklindedir. Çünkü süt kardeşliğinde nesebe itibar edilir. Ademoğlu ile hayvanlar arasında nesep gerçekleşmeyeceği gibi hayvanların sütünü içmekle de süt kardeşliği oluşmaz.⁷⁰ Ancak Diyanet İslâm Ansiklopedisi Ebû Hafs el-Kebîr maddesini yazan Murtaza Bedir, Buhârî ile Ebû Hafs'ın aralarında böyle bir hadise gerçekleşmiş olabileceği ihtimalini kabul etmemektedir.⁷¹

67 Taşkoprüzade, *Tabakatü'l-Fukaha*, 44; Alaüddin Ali b. Emrillah el-Humeydi Kınalızade İbnü'l-Hanai, *Tabakatü'l-Hanefiyye*, ed. Mahi Hilal es-Serhan (Irak: Merkezü'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-İslamiyye, 2005), 1/301.

68 el-Kureşi, *el-Cevahirü'l-Mudiyye fi Tabakati'l-Hanefiyye*, 2/108.

69 Taşkoprüzade, *Mevzuatu'l-Ulum*, 1/721; Murteza Bedir, "Ebû Hafs el-Kebîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/364.

70 el-Kureşi, *el-Cevahirü'l-Mudiyye*, 1/166-167; İbn Kutluboğa, *Tacü'l-Teracim fi Tabakati'l-Hanefiyye*, 7; Abdülhayy Leknevi, *el-Fevaidü'l-Behiyye fi Teracimi'l-Hanefiyye* (Beyrut - Lübnan: Darü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1998), 39.

71 Bedir, "Ebû Hafs el-Kebîr", EK-1/364.

Leknevî'nin verdiği bilgiye göre Ebû Hafsü'l-Kebîr olarak anılmasının sebebi, fıkıh eğitimini verdiği Hafsü's-Sağîr olarak anılan oğludur. Hafsü'l-Kebîr'in çoğunluk Hanefî fakihlerine muhalif olan pek çok görüşü vardır. Mesela namaz kıldırırken imamet için imamın niyetinin şart olması bunlardandır. Nitekim onun bu görüşünü Kerhî de tercih etmiştir.⁷²

Leknevî kendisine el-Ehvâ, el-İhtilâf, ve er-Red Ale'l-Lafziyye isimli kitapları nisbet ederken; aynı zamanda onun sika, önder, verâ sahibi, zahit bir kimse olduğunu söylemektedir.⁷³

Ebû Hafsü'l-Kebîr'in Türklerin İslâm hukukuna hizmetleri babında önemi, İmam Muhammed'le oluşmuş Bağdat Hanefiliğinin ilmi birikimini Türk coğrafyasına aktarmasındadır. İmam Muhammed'in Zahirü'r-Rivaye eserleri onun sayesinde bu bölgeye ulaşmış ve çoğaltılarak bütün Türk coğrafyasına dağıtılmasına vesile olmuştur. Ebû Hafsü'l-Kebîr'in İslâm hukukuna hizmetteki ikinci katkısı Hanefî fıkıh birikimindeki fetvalarından tercihte bulunması ve bu yöntemi öğrencilerine de öğretmesidir.

3.2.1.21. Ebû Hafs es-Sağîr

Ebû Hafs es-Sağîr Muhammed b. Ahmed (ö. 264/878), Hafsü'l-Kebîr'in oğlu olup fıkıh ilmini de ondan öğrenmiştir.⁷⁴ Yaşadığı dönemde *Buhara Fakihî* olarak tanınır.⁷⁵ Kendisine *er-Red 'alâ ehli'l-ehvâ'* adlı bir eser nisbet edilmektedir. Günümüze ulaşamayan bu eserin isminden anlaşıldığı kadarıyla ehl-i sünnet dışı kalan mezheplere reddiye olarak kaleme alınmıştır.⁷⁶

3.2.1.22. Muhammed b. Şuca'

Tam adı Muhammed b. Şuca' el-Selci el-Belhî (ö. 266/879-80)'dir. Ebû Hanîfe'nin önde gelen öğrencilerinden Hasan b. Ziyad'dan fıkıh eğitimi almıştır. Fıkıh, hadis ve Kur'an kıraatinde önde gelen isimlerden biridir. Kendisinden pek çok muhaddis hadis rivayetinde bulunmuştur. Kitabü'l-Menasik, Kitabü Tashihi'l-Asari'l-Kebîr, Kitabü'n-Nevadir, Kitabü'k-Mudarebe, Kitabü'r-Red Ale'l-Müşebbihe eserleri kendisine nisbet edilmektedir.⁷⁷

72 Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye fi Teracimi'l-Hanefiyye*, 39.

73 Leknevî, *el-Fevaidü'l-Behiyye fi Teracimi'l-Hanefiyye*, 40.

74 Taşköprüzade, *Tabakatü'l-Fukaha*, 47.

75 el-Kureşi, *el-Cevahirü'l-Mudiyye*, 3/29.

76 Bedir, "Ebû Hafs el-Kebîr", EK-1/366.

77 İbn Kutluboğa, *Tacü't-Teracim fi Tabakati'l-Hanefiyye*, 55-56; Taşköprüzade, *Tabakatü'l-Fukaha*, 36-37.

3.2.1.23. İmam Ebû Mansur el-Matürîdî

İmam Mâtürîdî, 238/862 yılında Semerkand'ın Mâtürîd köyünde doğmuş ve köyünün adıyla şöhret bulmuştur. Asıl adı Muhammed olan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, 333/944 yılında Semerkand'da vefat etmiştir. Büyük bir Türk bilgini olan İmam Mâtürîdî, Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu, müfessir ve fakihidir. Kalam alanına ilişkin *Kitâbu't-Tevhid* adlı eseri, onun itikâdî alanda ehl-i sünnetin iki imamından biri olmasına vesile olan temel eseridir. *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı eseri ise temelde bir tefsir niteliği arz etse de imam Mâtürîdî'nin başta usul olmak üzere fıkıh, kalam, hadis ve diğer bütün İslâmî ilimler alanlarındaki görüşlerini bulabileceğimiz bir bilimler mecmuası olarak kabul edilebilir. Kendisine bu ikisinin dışında da pek çok eser nispet edilmektedir.

Ne yazık ki imam Mâtürîdî'nin hayatı hakkında yeterince bilgiye sahip olamıyoruz. Bunun en önemli sebebi Arap olmayan bir coğrafyada yaşaması ve Arap milletine mensup olmamasıdır. Değişik bir ifadeyle İmam Mâtürîdî Türk olduğu için görüşleri ve düşünceleri İslâm coğrafyasında yaygınlık kazanamamıştır. Nitekim Mâtürîdî'nin *Kitabü't-Tevhid*'ine önsöz yazan Fethullah Huleyf bu gerçeği şöyle dile getirmektedir: “Bize düşen, Matürîdî'nin durumunun alçaltılması ve Eş'arî'nin öne çıkarılması eğiliminin sebebini sorgulamaktır. Bunun sebebi ancak Matürîdî'nin Maveraünnehr gibi İslâm aleminin bilim merkezi olan, Irak'tan uzak bir beldede yaşaması ve o dönemde Eş'arî'nin bu bölgede görüşlerini yaymış olmasıdır”.⁷⁸ Yaşadığı dönemde İslâm aleminde İmam Mâtürîdî'nin yeterince tanınmasının sebebinden biri de hiç şüphesiz ki onun akla önem veren, nassları anlayıp yorumlarken akli etkin kullanan İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'yi takip etmesidir.⁷⁹

Türklerin İslâm hukukuna katkıları konusunda İmam Mâtürîdî'nin özel yerine işaret edilmelidir. Ebû Hanîfe'nin başlattığı nassları akli yorumlama prensibini yaşadığı dönemde en üst düzeyde uygulayan İmam Mâtürîdî, hukukun devlet başkanı olsun en alt kademedeki birey olsun herkese lazım olduğunu ve adil bir biçimde toplumun bütün kesim ve fertlerine uygulanması gerektiğini ortaya koyan büyük bir alimdir.

3.2.1.24. Hâkim Şehîd el-Mervezî

Tam adı Ebû'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî el-Belhî el-Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945)'dir. İyi bir eğitim gören Hâkim Şehîd, memleketi Merv'de, Ahmed b. Hanbel'in öğrencisi Ebû Reça' Muhammed b. Hamdûye

78 Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed Matürîdî, *Kitabü't-Tevhid* (İskenderiye: Darü'l-Cemaati'l-Mısriyye, ts.), Önsöz, 10.

79 Ali Duman, “İmam Matürîdî, Hayatı, Eserleri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri”, *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 2/4 (01 Temmuz 2009), 120.

el-Hûrekânî'den (ö.306/918) ve o dönemde Merv'de yaşayan alimlerden temel eğitimini almıştır. Daha sonra Nişabur , Rey, Bağdat, Kûfe, Mekke, Mısır, Buhâra gibi ilim merkezlerini dolaşmış, bu bölgelerde yaşayan muhaddis ve fakihlerden ilim almıştır. Hadis ve fıkıhta öne çıkan Hâkim Şehîd, aynı zamanda münazara kuvveti ve şairliğiyle de dikkat çekmiştir.⁸⁰ Sem'ânî'nin el-Ensâb'da verdiği bilgiye göre 60.000 hadisi ezbere bilen Hâkim Şehîd, Buhâra'da kadılık yapmış ve adaletiyle şöhret bulmuştur.⁸¹ Kadılık görevini ifa ederken bir yandan da fıkıh dersleri veren Hâkim Şehîd'in derslerine, Horasan emiri Nasr b. Ahmed'in oğlu Ebû Muhammed Nuh (1. Nuh) başta olmak üzere pek çok devlet adamı da katılmıştır. Babasından sonra emir olan Nuh, Hâkim Şehîd'i vezirliğe atamış ve bütün devlet işlerini onun sorumluluk alanına terk etmiştir. Hâkim Şehîd, bir yandan devlet işlerini yürütürken bir yandan da ders vermeyi sürdürdü. H. 334 yılında devletin maaşları ödeme ve erzak dağıtımındaki bazı gecikmelerden dolayı veziri sorumlu tutan askerler isyan ederek Hâkim Şehîd el-Mervezi'yi şehit ettiler.

Hâkim Şehîd'in hiç şüphesiz ki en önemli eseri İmam Muhammed'in **Zâhirü'r-Rivâye** kitaplarını tekrarları çıkartarak cem ettiği el-Kâfi ya da Muhtasaru'l-Kâfi isimli eseridir. Bunun dışında yine Hanefî mezhebi imam ve talebelerinin görüşlerini toplayan *el-Mültekâ* isimli eser de Hâkim Şehîd'e nispet edilmektedir. Ayrıca *el-Gurer*, *el-Müstahlas mine'l-Câmi*, *Şerhu'l-Câmi*, *Usûlü'l-Fıkh*, *el-İşârât*, *Muhtasaru Kitabi'l-Hiyel* gibi eserler de ona nispet edilmiştir.⁸²

Türklerin İslâm hukukuna katkıları konusunda Hâkim Şehîd el-Mervezi'nin el-Kâfi'si son derece önemlidir. Bu eserinde o İmam Muhammed'in Zâhirü'r-Rivâye adıyla anılan el-Asl (el-Mebsût), Câmi'ü'l-Kebîr, Câmi'ü's-Sağîr, Siyerü'l-Kebîr, Siyerü's-Sağîr ve ez-Ziyâdât isimli eserlerini tekrarları çıkararak özetlemiş ve bu eserlerde eksik olan ya da bulunmayan konularda Nâdirü'r-Rivâye denilen eserlerden ikmal ettiği konularla birlikte Hanefî fıkını özetlemiştir.

Fıkıh mezheplerinin oluşumunda ve özellikle Hanefî mezhebinin sistematize edilerek İslâm coğrafyasına yayılmasında etki eden en önemli unsurlardan birisi, fıkıh birikiminin muhtasarlar kanalıyla sonraki nesillere aktarılmasıdır. Hanefî fıkıh geleneğinde Tahavî'nin, el-Kerhî'nin ve el-Mervezi'nin muhtasarları bu görevi gerçekleştirmiştir. Özellikle Hâkim Şehîd'in Muhtasaru'l-Kâfisi Irak-Bağdat Hanefiliğinin temel fıkıh birikiminin Buhâra-Semerkant bölgesine

80 Beşir Gözübenli, "Hâkim eş-Şehîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/195-196; Abdylmejit Sahetmammedov, *Hakim eş-Şehîd el-Mervezi'nin Devletler Hukuku İle İlgili Görüşleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 31.

81 es-Semani, *el-Ensab*, 3/477.

82 Gözübenli, "Hâkim eş-Şehîd", 15/196.

taşınmasında ve orada anlaşılıp yorumlanmasında son derece önemli bir görev ifa etmiştir. Öyle ki Hâkim Şehîd'in Muhtasarı'l-Kâfisi Buhâra-Semerkant Hanefileri arasında defalarca şerh edilmiş hatta Hanefilerde Mebsût yazma geleneğinin temeli el-Kâfi ile yaygınlık kazanmıştır denilebilir.

3.2.2. Vefat Tarihi Bilinmeyen Öğrenciler

Vefat tarihi bilinmeyen Türk coğrafyasından gelen Ebû Hanîfe öğrencileri konusunda temel kaynağımız aslında Su'dî'nin *Fezâilu Ebi Hanîfe* adlı eseridir. O, Ebû Ca'fer er-Râzî , Hekkâm b. Selem er-Râzî , Ebû Sinan Saîd b. Sinan er-Râzî , İshak b. Süleyman er-Râzî, Ebû Hamza es-Sükkerî, Ali b. Mücâhid, Hasan b. İbrahim el-Kirmânî, Mekkî b. İbrahim el-Belhî, el-Fazl b. Musa es-Sinânî, Affân b. Seyyâr el-Cürcânî, Ebû Sa'd es-Sağânî, Hârice b. Mus'ab, Hâlid b. Sabîh el-Mervezî, Heyyâc b. Bistâm, Ebû Hanîfe el-Harezmi, İbrahim b. Meymûn es-Saiğ, el-Hasan b. Reşîd, İshâk b. Bişr el-Buhârî gibi alimleri, Ebû Hanîfe'den ders alan Horasan ve Rey bölgesinden gelmiş kişiler olarak zikreder.⁸³ Kitabında alimlerin vefat tarihlerini yazmadığı gibi onların hayatlarıyla ilgili bir bilgi de vermez. Ancak farklı kaynaklardan ulaşılabildiği bu alimlere nispet edilen rivayetleri aktarmakla yetinir.

Bunlardan başka bir de vefat tarihi bilinmeyen alimlerden biri olarak Ebû Bekr el-Cüzcânî vardır. O, İmam Muhammed'in talebesi ve Kitabı'l-Asl'ın ravisi Ebû Süleyman el-Cüzcânî'nin öğrencisi olup, hayatı hakkında fazla bilgi mevcut değildir. İmam Mâtürîdî'nin kendisinden rivayette bulunduğu alimlerdendir.⁸⁴

SONUÇ

Bilindiği gibi genel olarak Türklerin m.751/h.133-34 Talas Savaşından sonra Araplarla tanıştıkları ve sonrasında yaklaşık 300 yıllık bir süreçte gruplar halinde İslâm'a girdikleri kabul edilmektedir. Fakat genel olarak Türk toplumlarının İslâm'a girmesinden önce bireysel anlamda İslâm'a giren, hatta İslâmî ilimler alanında otorite haline gelen pek çok Türk alimi mevcuttur. Zaten Türklerin İslâmlaşmasında özellikle bu alimlerin rolü olduğu genel olarak kabul edilmektedir.

Bu çalışmada, Türklerin İslâmlaşması ve özellikle Hanefî mezhebine mensup olmasında etkisi olan ve Türk toplumunun Müslüman olmasından önceki dönemde Abbasi Devletinin hükümler alanında, başta Ebû Hanîfe olmak üzere onun önde gelen talebeleri Ebû Yusuf, Muhammed b. Hasan, Züfer b. Hüzeyl gibi alimlere öğrencilik yapmış alimler tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu alimlerin tanıtımına geçilmeden önce İslâm öncesi Türklerde hukuk ve adalet

83 Abdullah b. Muhammed Su'dî, *Fezailü Ebi Hanife ve Ahbaruhu ve Menakibuhu* (Mekketü'l-Mükerreme: el-Mektebetü'l-İmdadiyye, 2010), 212-213.

84 Taşköprüzade, *Tabakatü'l-Fukaha*, 47.

anlayışı, Türk coğrafyası ve ilk Müslüman Türk devletleri hakkında tanıtıcı bilgiler verilmiştir.

Çalışmada vefat tarihleri tespit edilebilen ve doğrudan Ebû Hanîfe ve öğrencilerine talebelik yapmış olan yirmi dört alim ile, Türklerin İslâmlaşmasında ve Bağdat Hanefiliğinin temel kaynaklarının Fergana bölgesine intikalinde rol oynayan İmam Mâtürîdî ve Hâkim Şehîd el-Mervezî'nin hayatları hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca vefat tarihleri tespit edilemeyen ve hayatları hakkında yeterince bilgi bulunmayan on dokuz alimin isimleri de zikredilmiştir.

EK BEYAN / DECLARATION

Makalenin tüm süreçlerinde İLSAM'ın araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

In all processes of the article, İLSAM's research and publication ethics principles were followed.

There is no potential conflict of interest in this study.

The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Altunbaş, Ali. “İslamiyet Öncesi Türklerde Hukuk”. *Hasan Kalyoncu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/23 (2022), 15-31.

Arsal, Sadri Maksudi. *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, 1947.

Bağdadi, Hatib Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Tarihu Bağdad ev Medineti 's-Selâm*. thk. Mustafa Abdülkadir Ata. Beyrut-Lübnan: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.

Bağdadi, Hatib Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Tarihu Bağdad (Tarihu Medineti 's-Selâm) ve Zuyuluhu*. thk. Mustafa Abdülkadir Ata. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

Barkan, Ömer Lütfi. “Türk Hukuk Tarihine Giriş I”. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 14 (1986), 9-19.

Barthold, W. - Köprülü, M. Fuad. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 6. Basım, 1984.

Bedir, Murteza. “Ebû Hafs el-Kebîr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/364-366. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Cin, Halil. “Türk Tarihi ve Hukuk”. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/2 (1984), 3-16.

Duman, Ali. “İmam Matürîdî, Hayatı, Eserleri ve İslâm Düşüncesindeki Yeri”. *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 2/4 (01 Temmuz 2009), 109-126.

Duman, Soner - Hoyladı, Adnan. “Ebû Hanîfe'nin Ders Halkası ve Onun Meşhur Olmayan Öğrencilerinin Hanefî Düşüncesinin Teşekkülüne ve Yayılmasına Katkıları”. *Bilimname* 2020/41 (15 Mayıs 2020), 1049-1094. <https://doi.org/10.28949/bilimname.683549>

Duman, Soner - Hoyladı, Adnan. “Teşekkül Döneminde Hanefiliğin Farklı Coğrafyalara Yayılması”. *Bilimname* 45 (31 Ekim 2021), 1-42. <https://doi.org/10.28949/bilimname.850630>

el-Kureşi, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdulkadir b. Muhammed. *el-Cevahirul Mudiyye fi Tabakati'l Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Huluv. Cezire: Hicr, 2. Basım, 1993.

Furkani, Mehterhan. “Belh Fukahâsının Yöneticilere Karşı Duruşları: Fezâil-i Belh Bağlamında”. *Bilimname* 2020/41 (15 Mayıs 2020), 1029-1047. <https://doi.org/10.28949/bilimname.687360>

Gömeç, Saadettin Yağmur. “Tarihi Türk Coğrafyasının Genel Hatları”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 120/237 (18 Aralık 2018), 103-114.

Gözübenli, Beşir. “Hâkim eş-Şehîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/195-196. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Hanefî, Takiyyüddin b. Abdilkadir et-Temimi ed-Dari el-. *Tabakatü's-Seniyye fî Teracimi'l-Hanefiyye*. ed. Abdülfettah Muhammed el-Hilu. Riyad: Darü'r-Rifai, 1983.

İbn Kutluboğa, Ebû'l-Adl Zeynüddin. *Tacü't-Teracim fî Tabakati'l-Hanefiyye*. Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, 1962.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Müni ez-Zühri. *Kitabu Tabakati'l-Kübra*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, ts.

İsbahani, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillah. *Kitabu Tarihu İsbahan (Zikru Ahbari İsbahan)*. ed. Seyyid Kesrevi Hasan. Beyrut - Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Kafesoğlu, İbrahim. “Abbasiler Zamanında Türkler”. *Türk Dünyası El Kitabı*. 792-793. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1976.

Kandemir, M. Yaşar. “İbrahim b. Tahman”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 21/353. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Kaplan, Yunus. “Osmanlı'da Adalet Mefhumunun Kökenleri”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 31/1 (2020), 143-163.

Kasani, Alaüddin Ebi Bekr b. Mes'ud. *Bedai'u's-Sanai' fî Tertibi's-Şeria'*. 7 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1986.

Kaya, Eyyüp Said. “Nûh b. Ebû Meryem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/229-230. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Kayravani, Habib Ahmed - Tehanevi, Eşref Ali. *Ebû Hanîfe ve Ashabuhu*. Beyrut: Darü'l-Fikri'l-Arabi, 1989.

Kerderi, Hafızüddin Muhammed b. Muhammed ibni'l-Bezzaz. *Menakıbu'l-İmami'l-Azam Radiyallahu Anhu*. Haydarabad-Dekkan: Meclisü Daireti'l-Mearifi'n-Nizamiyye, 1981.

Kıdırali, Darhan - Babayar, Gaybulla. *Ortak Türk Tarihi (En Eski Dönemlerden XV: Yüzyıla Kadar)*. Uluslararası Türk Akademisi, 2022.

Kınalızade İbnü'l-Hanai, Alaüddin Ali b. Emrillah el-Humeydi. *Tabakatü'l-Hanefiyye*. ed. Mahi Hilal es-Serhan. Irak: Merkezü'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-İslamiyye, 2005.

Köprülü, M. Fuad. “Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri - İslâm Amme

Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?" II. Türk Tarih Kongresi İstanbul: 20-25 Eylül 1937 Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler. 383-418. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

Kuyaksil, Ali - Altunbaş, Ali. "Türklerde Hukuk Devleti Anlayışının Tarihsel Gelişimi". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/19 (2012), 15-46.

Küçük, Raşit. "Abdullah b. Mübârek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/122-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Leknevi, Abdülhayy. *el-Fevaidü'l-Behiyye fi Teracimi'l-Hanefiyye*. Beyrut - Lübnan: Darü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1998.

Matüridi, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed. *Kitabü't-Tevhid*. İskenderiye: Darü'l-Cemaati'l-Mısriyye, ts.

Mekki, el-Muvaffak b. Ahmed. *Menakibu'l-İmami A'zam Ebû Hanîfe*. Haydarabad, Dekkan: Meclisü Daireti'l-Mearifi'n-Nizamiyye, 1981.

Meraği, Abdullah Mustafa. *el-Fethü'l-Mübin fi Tabakati'l-Usuliyin*. ed. Muhammed Ali Osman, 1947.

Sahetmammedov, Abdylmejit. *Hakim Eş-Şehid El-Mervezi'nin Devletler Hukuku İle İlgili Görüşleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Saymeri, Ebû Abdillâh Huseyn b. Ali. *Ahbaru Ebi Hanife ve Ashabihi*. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1985.

Semani, Ebû Said Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Teymi es-. *el-Ensab*. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1980.

Su'di, Abdullah b. Muhammed. *Fezailü Ebi Hanife ve Ahbaruhu ve Menakibuhu*. Mekketü'l-Mükerreme: el-Mektebetü'l-İmdadiyye, 2010.

Şener, Abdülkadir. "Cûzcânî, Ebû Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/98. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Şener, Mehmet. "Ebû Mutî' el-Belhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/194-195. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Taşköprüzâde, İsamüddin Ahmed Efendi. *Mevzuatu'l-Ulum*. ed. Ahmet Cevdet. çev. Taşköprüzade Kemalüddin Mehmed Efendi. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1313.

Taşköprüzade, İsamüddin Ahmed Efendi. *Tabakatü'l-Fukaha*. Musul: Matbaatü'z-Zehre, 2. Basım, 1961.

- Turan, Osman. *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1980.
- Uslu, Adem. “Türklerde Devlet Yönetimi”. *Türk Ekini* 3 (01 Eylül 2019), 4-17.
- Uzunpostalıcı, Mustafa. “Ebû Hanîfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/131-138. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Vaiz-i Belhi, Ömer b. Muhammed Davud. *Fezail-i Belh*. çev. Abdullah Muhammed b. Hüseyin Hüseyini Belhi. İran: İntişarat-i Bonyad-i Ferheng-i İran, 1070.
- Yakut, Esra. “Eski Türklerde Hukuk”. *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/3 (2002), 401-426.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Ebû Müslim-i Horasânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/197-199. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru A'lami'n-Nübela*. ed. Şuayib Arnavud. Beyrut: Müessestü'r-Risale, 2. Basım, 1982.
- Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*. ed. Beşşar Avar Maruf. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2003.
- Zehebi, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*. thk. Ömer Abdüsselam El-Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.
- www.ehlisunnetbuyukleri.com. “Ebû İsme”. *İslâm Alimleri Ansiklopedisi*. 07 Eylül 2024. Erişim 07 Eylül 2024. <https://www.ehlisunnetbuyukleri.com/İslâm-Alimleri-Ansiklopedisi/Detay/Ebû-ISME/977>